

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A MAGYAR FŐNÉVRAGOZÁS PARADIGMÁJÁNAK SZERKEZETÉRŐL

HERMAN JÓZSEF

Amikor felköszönt valakit az ember, az ünnepeltet saját házában, otthonában illik felkeresnie: ezért kalandozom ebben a cikkben — messze elhagyva szokott kutatási témámat — a szorosan vett magyar nyelvészet területére. A vállalkozás nem kockázatmentes számomra, de a hetvenéves Benkő Loránd köszöntésére a kockázatot szívesen vállalom. Egyébként — olyan okokból, amelyekre még visszatérek — vizsgálódásaimban a magyar köznyelvi norma szigorúan szinkrón keretein belül maradok: ez is csökkenti talán az eltévedés veszélyét — ha a tévedés veszélyét nem is.

* * *

A magyar névszóragozás, közelebbről a főnévragozás tüzetes áttekintését, a tőtípusok leírását, a toldalékok fajtáinak, alakváltozatainak, a tőhöz való kapcsolódási módjuknak elemenkénti vizsgálatát az úgynevezett hagyományos nyelvtan sokévtizedes munkával lényegileg elvégezte. Az utóbbi évtizedek rendszerszemléletű munkái¹ a korábbiaknál világosabb szabályokba foglalták és alapjában tisztázták a toldalékok együttes előfordulásának lehetőségeit és korlátait, szigorúbb kritériumok alapján határozták meg az esetnek tekinthető alakváltozatok listáját és számát és ezzel a névszóragozási paradigma tulajdonképpeni kereteit. Tegyük hozzá, hogy a paradigmát alkotó elemeknek a tövekre is kiterjedő részletes leírását és sajátos szempontok szerinti, de áttekinthető rendszerezését köszönhetjük Papp Ferenc nagyszabású vállalkozásának (A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere – Leírás és automatikus szintézis. Budapest, 1975). Részletes bibliográfiai áttekintés nélkül is joggal állíthatjuk tehát, hogy a névszóragozás a magyar nyelvtannak távolról sem elhanyagolt fejezete, s „átvilágítottsági”, feldolgozottsági színvonala figyelemreméltó.

Továbbgondolni való természetesen van még bőven. Az utóbbi évtizedek, s különösen az utóbbi évek morfológiai kutatásaiban feltűntek olyan irányzatok, amelyeknek célja a morfológiai rendszerek, paradigmák belső szerkezetének vizsgálata, mind az alakok egymás közötti viszonya, mind

¹ Elsősorban Antal László „A magyar esetrendszer” c. könyvére gondolok (Budapest, 1961) és Kiefer Ferenc cikkére (MNy. LXXXIII, 481–486), amely Antal nézeteit egészíti ki és részben bírálja. A határainkon túli, nagyrészt régebbi leírásokat most mellőzöm.

pedig az alakok és a szintaktikai-szemantikai funkciók közötti kapcsolatrendszer szempontjából.² A továbbiakban ebből az általános nézőpontból közelítem meg a magyar névszói paradigmák egy látszólag kevésbé centrális sajátosságát amelyből, úgy gondolom, levonható néhány elméleti és módszerbeli tanulság.

* * *

Gondolatmenetem megalapozása céljából saját szempontomból röviden összefoglalom főneveink morfológiájának néhány sokszorosan leírt sajátosságát.

Közismert, hogy a magyar főnevek nagy többségénél — Papp Ferencnek az Értelmező Szótár adatai alapján végzett számításai szerint (i. m. 34) a szótározott főnevek kereken 81, a szigorú értelemben vett tőszavak kereken 69%-ában — a toldalékok (valamennyi elképzelhető toldalék) az önmagával mindig azonos, változatlan szótári alapalakhoz járulnak: *ház, házat, házam, házért* stb., s éppígy *ember, embert, emberem, emberért* és így tovább. Mivel a mai beszélő számára a toldalék (pontosabban a sorrendben első toldalék) mássalhangzós elemét esetenként megelőző magánhangzó (pl. *kürtünket*) a toldalék, ill. a toldaléktömb része, szinkrón szempontból a fenti állítás akkor is igaz, ha a régiségben az adott magánhangzó még az eredeti tő eleme volt, s a mai szótári alak történeti megközelítésben tulajdonképpen csupán csonka vagy inkább csonkult töváltozat.

E típussal rokonítható főneveink egy másik, szintén igen tekintélyes csoportja (Papp Ferenc idézett számításai szerint a főnevek kereken 13, a tőszónak tekinthető főneveknek pedig mintegy 25 százalékáról van szó) amelynél a toldalék nélküli tő *-e-re* vagy *-a-ra* végződik, s ez minden jel és rag s a legtöbb képző előtt *á-vá* illetve *é-vé* nyúlik, tehát *eke, ekét, ekéje, ekéért*, stb., vagy *alma, almát* és így tovább. A két csoportot nem csupán az rokonítja, hogy a ragozási paradigmán belül a toldalékoltsági tő szigorúan egyalakú, hanem az is, hogy — a következőkben említendő csoportoktól eltérően — mindkét típus ma is produktív: újonnan alkotott vagy átvett szavak alakjuk szerint szükségszerűen és automatikusan a két típus egyikébe sorolódnak, tehát pl. *konduktor, konduktort, konduktorért* stb. viszont *marihuána, marihuánát, marihuánáért, vagy áfa, áfát, áfával* stb.

² Az ún. „természetes morfológia” gondolatmeneteire utalok, amelyeket itt csak részben és jelentős távolságtartással veszek át; az irányzat részletesebb kritikai elemzése hasznos volna, de ennek itt nincs helye. Utalok az egyik legújabb idevonatkozó műre, amelyből a visszatekintő bibliográfia rekonstruálható: U.W. Dressler, Leitmotifs in Natural Morphology. Amsterdam – Philadelphia 1987.

Az e két típusba nem tartozó főnevek szinte kivétel nélkül³ töváltkozást mutatnak fel abban az értelemben, hogy a toldalékok egy része az önállóan is megjelenő szótári alapalakot követi, a toldalékok egy másik, meghatározott csoportja viszont egy olyan töváltkozathoz csatlakozik, amely önállóan nem fordul elő, csupán toldalékolt formában. E töváltkozttató főnevek különböző típusai együttesen csak 4–5%-át teszik ki a szótározott főneveknek; a viszonylag alacsony szótári arányt ellensúlyozza, hogy általában közhasználatú, közepes gyakoriságú s számos esetben felsőbb gyakorisági sávhoz tartozó főnevekről van szó, melyeknek zöme egyébként szókincsünk ősi örökségéhez tartozik, vagy legalábbis igen régi jövevényszó.

Az altípusok, s még inkább az idetartozó elemek felsorolása nem feladat, felesleges is volna, ezért csak emlékeztetek a legjellegzetesebb csoportokra.⁴

A. Számos, de nem valamennyi⁵ — „hosszú magánhangzó+mássalhangzó” fonémasorral végződő főnév esetében a toldalékok egy meghatározott csoportja nem a szótári alapalakhoz járul, hanem a tö egy olyan változatához, amelyben a végszótag magánhangzója rövid. Kiragadott példák:

kéz – *kézen, kézre, kézéért* stb. (és *kézi*), de
kezek, keze, kezét (és *kezel, kezes, kezeztől*)
számár – *számáron, számárra, számárért* stb. (és *számárság, számárkodik*),
de *szamarak, samara, samarat* (és *szamaras, (le)szamaraz*).

Ebbe a csoportba tartoznak, hasonló toldalékeloszlással, a *híd, kút, rúd* főnevek is, azonban a köznyelvi norma szerint az egyesszám és a többesszám harmadik személyű birtokos jele a hosszú magánhangzós szótári tőhöz csatlakozik, tehát *hidam, de hídja, hídjuk*.

Jegyezzük meg, pusztán emlékeztetésképpen, hogy a szótári alapalak (a tulajdonképpeni tő) és a csak toldalékkal együtt létező, másodlagos töváltkozat megkülönböztetése nem tükrözi a történeti prioritási sorrendet, mivel az eredeti tő magánhangzója a legtöbb esetben rövid volt, s csak egy tövégi magánhangzó lekopása után ún. pótlónyújtással rövidült. A mai másodlagos tő történetileg tehát, paradox módon, elsődleges.

³ Papp Ferenc összeállításának (i. m. 27–28) áttekintéséből kitűnik, hogy egy-két egyéb jellegű, szempontunkból elhanyagolható és egyébként is elszigetelt elemekre korlátozó változások típusát nem veszek figyelembe.

⁴ A csoportosítást némileg egyszerűsíttem, s néhány, további gondolatmenetem szempontjából lényegtelen sajátosságot (magánhangzóilleszkedési kérdéseket, stb.) figyelmen kívül hagyok.

⁵ A csoportba tartozás kritériumai között szerepel az is, hogy az ide sorolható főnevek vagy egyszerűtagúak vagy, ha nem, utolsó előtti szótaguk nyílt. Számos, e fonetikai kritériumoknak megfelelő főnév nem tartozik a csoportba, a megoszlás szinkrón síkon nem magyarázható: *fazék* váltakozó tövű, tehát ide tartozik (*fazekat*, stb.) de *vidék* nem, *nyár* ide tartozik, de *kár* nem, és így tovább.

B. A számításba jövő főnevek másik csoportjára az jellemző, hogy a szótári alak „egyszerű mássalhangzó+rövid magánhangzó+egyszerű mássalhangzó” fonémasorral végződik,⁶ ehhez csatlakozik a toldalékok egy — számszerűen nagyobb — része, míg a toldalékok egy másik, meghatározott sora (kötőhangzóval, ill. magánhangzóval kezdődő allomorfiájában) egy másodlagos tőhöz járul, amelyben a szótári tő szóvégi szótagjának magánhangzója nem jelenik meg, s az azt keretező két mássalhangzó kételemű mássalhangzócsoporthoz tartozik; jellemző példák:

- kapocs* – *kapocsra, kapocsnak, kapocsért* stb., de
kapcsok, kapcsot, kapcson, kapcsa (és *kapcsos, kapcsol*)
- sarok* – *sarokra, saroknak, sarokért*, stb. de
sarkok, sarkot, sarkon, sarka (és *sarki, sarkos, [meg]sarkol*)
- fejedelem* – *fejedelemre, fejedelemnek, fejedelemért* (és *fejedelemség*) de
fejedelmek, fejedelmet, fejedelmen, fejedelme (és *fejedelmi*)

C. Néhány főnév esetében a szóvégi szótag magánhangzóját keretező mássalhangzók a végszótagi magánhangzó nélküli „másodlagos” töben a szótári alakhoz képest „fordított” sorrendben állnak:

- kehely* – *kehelyre, kehelynek, kehelyért*, stb. de
kelyhek, kelyhet, kelyhen, kelyhe (és *kelyhes*)

ugyanígy *teher, pehely* és — elvben — *moholy*.

D. Szintén kisszámú, de jellegzetes csoportot alkotnak azok a főnevek, amelyeknek szótári alakja hosszú magánhangzóra, „másodlagos” töve pedig -v-re végződik, a szótári tőhöz képest rövid és néha nyíltabb magánhangzó után:

- fű* – *fűre, fűnek, fűért*, stb. de
füvek, füvet, fűvön, füve (és *füves*)
- ló* – *lóra, lónak, lóért*, stb. de
lovak, lovat, lovon, lova (és *lovak*)
- tó* – *tóra, tónak, tóért*, stb. de
tavak, tavat, tavon, tava (és *tavi, tavas*)

Az A. – D. jelzéssel felsorolt valamennyi típus „peremén” — talán a *kehely*-csoport kivételével — vannak olyan elemek, amelyek analogikus lebegés folytán egyik vagy másik esetben mindkét toldalékolási eljárást lehetővé teszi, bár néha az egyik a kettő közül ritkább, esetleg irodalmibb vagy éppen vulgárisabb, pl. egyaránt lehetséges *középet* és *közepet*, *sátrak* és *sátorok*; a

⁶ A szinkrón fonetikai-fonológiai szerkezet itt sem egyértelműen döntő a csoporthoz való tartozás szempontjából: *nyereg, féreg* idetartozik, *üreg, öreg* nem. Itt is áll az, hogy a csak toldalék előtt előforduló tő csak szinkrón sikon „másodlagos”.

v-vel bővülők egy egész csoportjában (a szótári alakban *u* illetve *ü* végűek legtöbbször) a lebegés szinte valamennyi érintett alakra kiterjed: *odút* — *odvat*, *tétút* — *tetvet*, *faluk* — *falvak* stb. A két változat között néha árnyalatnyi jelentéskülönbség is van.

Ha azonban ezektől a „lebegő” alakokat felmutató főnevektől eltekintünk és csak azokat vesszük szemügyre, amelyeknek toldalékolása a mai köznyelvben egyértelmű szabályokat követ, az eddigiek alapján néhány figyelemreméltó — persze távolról sem ismeretlen, de kellő figyelemre és szinkrón elemzésre nem érdemesített — sajátosságot emelhetünk ki.

Mindenekelőtt: a szorosán vett névszóragozáson belül (tehát nem tekintve a szóképzési eljárásokat) a „másodlagos”, tehát önálló szótári alakként nem használatos tőhöz csak egyes meghatározott toldalékok járulhatnak, s ezeknek a köre valamennyi A-tól D-ig felsorolt típusban teljesen vagy majdnem teljesen azonos.

1. Kivétel nélkül minden esetben a nem szótári, „másodlagos” tőváltozathoz kapcsolódik a többesszám *-k* jele, magánhangzóval kapcsolódó alomorfiában: *kezek*, *szamarak*, *hidak*, *kapcsok*, *fejedelmek*, *fűvek* stb.

2. Ugyancsak teljes rendszerességgel a nem önálló tőváltozathoz kapcsolódik a birtokos személyjel: *kezem*, *szamaram*, *hidam*, *kapcsom* stb. E szabály már ismer néhány jól meghatározott kivételt: a *híd*, *kút*, *út* típus esetében a harmadik személyű birtokos jel a hosszú magánhangzójú szótári alakhoz csatlakozik: *hídja*, *hídjuk*, *kútja*, *kútjuk* stb.

3. Ami az esetragokat illeti, a típusok vonatkozásában kivétel nélküli szabály alkalmazható az accusativusi *-t* morfémára, amely minden esetben a nem önálló tövet követi, pl. *kezet*, *hidat*, *kapcsot*, *tavat* stb.

4. A *-n* locativusi-superessivusi rag esetében az alkalmazási szabály érvényessége már korlátozott, mivel ez a rag az A. típus esetében mindig a szótári tőhöz járul, míg a többi típusnál a nem önálló, másodlagos tőhöz; tehát *kézen*, *szamáron*, *hídon* stb., de *kapcson*, *fejedelmen*, *tavon*, *lovon* stb. Más szavakkal: az *-n* rag az A. típus esetében úgy viselkedik, mint a többi rag (tehát eltérően az accusativusi *-t*-től), a többi típusnál viszont úgy, mint a *-t*.

A 3. és 4. pontban megjelölt esetek kivételével valamennyi rag a teljes, önálló nominativusi alakként is megjelenő szótári tőhöz járul.

A fent leírt helyzet a deklináció struktúrája szempontjából azzal jellemezhető, hogy a köznyelvi norma szinkrón szintjén az accusativusi *-t*-re végződő alak — és szűkebb körben a locativusi-superessivusi *-n*-es alak — a főnevek gyakoriságukat tekintve jelentős csoportjainál sajátos, szinte privilegizálnak nevezhető helyet foglal el: a rag mint per definitionem kötött elem egy szintén kötött, önmagában meg nem álló tömorfémához járul, s ennek következtében az accusativusi alak — s ritkábban a locativusi-superessivusi

— funkcióját önálló elemekre nem bomló, globális alakként látja el; e tekintetben egy szinten áll a nominativusi funkciójú szótári alakkal, illetve a főnév többes számú és birtokos jellel ellátott változataival. A főnévragozás egyértelműen agglutináló eljárással kialakított, a szinkrón nyelvi tudat számára jól elemezhető „határozói” eseteivel szemben az accusativus — és, kevésbé általánosan a locativus-superessivus — egy, csak a deklináció számára létező töre támaszkodik, s a flektált típushoz közeli alakváltozat.

Más oldalról közelítve a kérdéshez azt is mondhatnánk, hogy a magyar főnévragozás egyes csoportjaiban a paradigmáknak van egy flexió-típusú, csak a ragozás számára létező elemekből kialakult „belső köre” és egy, a szótári alakhoz agglutinatív eljárással csatlakozó toldalékok segítségével kiépült „perifériája”. Ez a periféria — szemben a belső maggal, amelyhez persze a pusztá nominativus is tartozik — olyan alakokból áll, amelyeknek elemei formális szinten jól elkülöníthetők, s ugyanakkor világos szemantikai és funkcionális önállósággal is rendelkeznek; mivel a ragok és a névutók közötti átmenet nem mindig egyértelmű, a periféria alakSORAI tulajdonképpen nyitott soroknak tekinthetők, ami — a megközelítési módok különbözősége mellett — talán egyik fő oka a magyar névszóragozási esetek számával kapcsolatos vitáknak.

A névszóragozásnak a „belső magja”, amelyet — a perifériától eltérően — a tömorféma és a toldalék szintetikus jellegű összeforrottsága jellemez, a jellel ellátott alakokon kívül főképp és szilárdan egy ragozott alakot tartalmaz, az accusativusit. Figyelemreméltó ebben az összefüggésben, hogy az accusativusi alak elsődleges tárgy-funkcióját számos esetben a belső mag pusztán birtokos jellel ellátott alakjai is elláthatják (*a nyarat másutt töltöm* – *a nyaram másutt töltöm*). Ez az ekvivalencia azonban csak egyirányú: a ragozott alakok — tehát a *-t* és adott esetben az *-n* toldaléokra végződők — eltérően a belső mag többi elemétől, további toldalékok bázisaként nem szolgálhatnak. A belső mag tehát elemeinek funkció-lehetőségei tekintetében nem homogén, a ragozott alakok helyzete e magon belül sajátos, mivel alkalmazhatóságuk köre szűkebb.

* * *

A leírtak interpretációja terén fennáll persze az a „diakrón kísértés”, hogy az ismertetett paradigmaszerkezetet egyszerűen a középkorig visszanyúló hangtani folyamatokkal, s ezek eredményét újrarendező analógiás átcsoportosulásokkal magyarázzuk. Nem feledhetjük azonban, hogy semmiféle akadálya nem volt — illetve nem lett volna — annak, hogy a struktúra legfeltűnőbb, mintegy illogikus „szabálytalanságát”, az accusativusi és egyes

esetekben a superessivusi ragozott alakoknak a többi ragozott alakhoz képest elkülönített, „jelezés-szerű” kezelését a nyelv felszámolja, s ez egyes elszigetelt esetekben meg is történt, aminek nyomai még a mai köznyelvben is tükröződnek.⁷ Éppen ezért az eddigiekben leírt és szilárdan grammatikalizált szisztema rögződését nem tulajdoníthatjuk pusztán hangtörténeti és analógiás mechanizmusoknak, illetve fel kell tételeznünk, hogy ezek a folyamatok mintegy a funkciók rendszerének erőterében játszódtak le: valószínűnek kell tekintenünk, hogy a leírt, sajátos rendszer stabilitását éppen az biztosítja, hogy valamilyen módon megfelel a funkciók jellegének és eloszlásának, s ilyen értelemben a paradigma „természetessége” követelményeinek.

Elég talán itt arra gondolni, hogy a rendszerint accusativusi alakkal jelölt közvetlen tárgynak a magyar mondatban az alanyéhoz hasonlítható alapvető szerepe van, amennyiben jellegzetességei az igei állítmány alakját determinálják; ez önmagában is megkülönbözteti az accusativust a többi ragozott alaktól. Az *-n* locativus-superessivus szűkebb körű, de az accusativushoz hasonló kezelésének kérdésénél talán utalni lehet arra, hogy a legszélesebb, legrugalmasabb funkciójú helyhatározói ragunk. Nem vitatom, hogy mindez további vizsgálódást és gondolkodást igényel: valószínű hogy a szintaktikai funkciók és a szemantikai adottságok elemzése jelentős mértékben világosabbá teheti, miért különíti el a magyar névszóragozás ilyen sajátos módon a *-t* ragozott accusativust (és esetenként az *-n*-es locativust) azoktól, amelyeket „testes”, szemantikai tekintetben jól tudatosítható, erősen egyénített toldalékok képviselnek s amelyeknél az elkülönülő elemekre épült agglutinatív kezelés a „természetes”.⁸

Felvetődhetik végül a kérdés: érdemes-e, lehetséges-e a magyar főnévi szókincsnek csupán egy részénél — mégpedig kisebb, ha mégoly fontos részénél — tapasztalható morfológiai sajátosságokból a névszóragozás egészére vonatkozó, messzemenőnek látszó következtetéseket levonni? Ezzel kapcsolatban a több ragozási típust magukban foglaló morfológiai rendszerek egy

⁷ Azoknál az elemeknél, amelyek esetében analógiás bizonytalanság figyelhető meg, az accusativus „sérülékenyebb”, mint a többes szám, vagy a birtokos jellel ellátott alak. Így például a *szó* főnév esetében az accusativus ma már *szót*, de a többes szám *szavak*, a birtokos jellel végződő alak *szava*, stb. A *falut* alak mellett a *falvat* háttérbe szorul, de a többes szám inkább *falvak* — és így tovább. A szótári alakhoz hasonult analógiás accusativusokra elég sok a nyelvjárási példa: *sárt* (=sarat) alak található a Dunántúl nagy részén, a Tisza mellékén stb., *madárt*, *bogárt* a Nyírségben, de elszórtan másutt is; l. A magyar nyelvjárások atlasza, 1022, 1032, 1036.

⁸ Hasonló jelenségek megfigyelhetők a képzők eloszlásánál is, bár itt helyén volna részletesebb elemzés: az *-s* melléknévképző általában, az *-i* képző a B. — D. csoportoknál a másodlagos tőhöz járul (hasonlóan az egyelemű igeképzők), míg a — szintén ősi — *ság* ~ *ség* a szótári alakhoz: *szamaras*, de *szamárság*, *fejedelmi*, de *fejedelemség*.

ismert tulajdonságára emlékeztetek: igen gyakori, hogy bizonyos sajátosságok, megkülönböztetések csak egyes típusoknál jelentkeznek, ezek azonban elegendőek ahhoz, hogy a többi típus mélyebb strukturális vonásait is megvilágítsák.⁹

---

⁹ Említsük példaképpen — bár egészen más struktúráról van szó — hogy a latinban a főnevek igen nagy részénél nincs különbség a többes nominativus és accusativus között (*corpora, matres, res, senatus*-típusok) de a funkcionális megkülönböztetést megalapozzák azok a típusok, ahol a két esetnek két alak felel meg.